

РОЗДІЛ V МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

*В.М. Орлик
(м. Переяслав-Хмельницький)*

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У ПОДАТКОВІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Після анексії Кримського ханства Російською імперією у квітні 1783 р. більшість причорноморських і приазовських земель, переставши бути прикордонною зоною, ввійшли до Катеринославського намісництва, а Кримський півострів, острів Тамань та землі між Перекопом і кордоном цього намісництва – до створеної 1784 р. Таврійської області. Окрім цих адміністративно-територіальних одиниць, 1795 р., за ініціативою катеринославського генерал-губернатора, виникла Вознесенська губернія, до складу котрої ввійшли Херсонський, Єлисаветградський та Новомірогородський повіти Катеринославського намісництва, землі, отримані за Ясським мирним договором, і частини Брацлавської губернії.

Російська влада, отримавши Кримський півострів, проводила досить обережну й водночас брутально-колонізаторську політику щодо його населення. Перша переважно стосувалася фінансової політики та загравання з татарською елітою, друга – земельного питання і феодальної експлуатації. Остання через певну кон'юнктурність знайшла певне відображення в історіографії, а перша, особливо, що стосувалося фіскальної політики, досліджена, на жаль, лише частково.

У Кримському ханстві через часті зміни правителів, котрі намагалися в найкоротші строки отримати надходження до своєї скарбниці, на початку XVII ст. сформувалася відкупна податкова система й відповідно провідне місце у фіскальній царині посідали відкупники, котрі тримали ханські землі, ремісниче виробництво, зовнішню та внутрішню торгівлю та інші доходні статті, регульовані шариатом, який передбачав 4 види податей: закят, ушур, херодж (карадж) і джезіє. Перший стягувався на користь бідних та неімущих. Зібрані від нього кошти могли бути використаними для потреб релігійних общин, ведення священної війни й поширення ісламу¹, другий був прямим податком – десятиною із хліба і скоту, котру селяни сплачували хану², третій – податком із доходів від землеробства й тваринництва, його платили всі жителі півострова, незалежно від віросповідання, а четвертий – поголовною податтю з немусульманського населення³. Окрім цього, існував ряд непрямих зборів, наприклад, із продажу продуктів, забою худоби, укладення шлюбів, за упокій та ін. Російська радянська дослідниця Південної України О.Дружиніна вказувала, що із 345 612 руб. податкових надходжень Кримського ханства 215 тис. руб. становили кошти від міських, митних зборів і промислів⁴. Під час правління останнього Кримського хана Шагін-Гірея відкупи практично охопили всі джерела державних доходів. Мабуть, є цілком слушною теза В. Саксонова про те, що “на час входження кримського ханства до складу Росії значна кількість його мешканців була не тільки знедолена веденням війн, епідеміями тощо, а й потерпала від непомірного фіскального пригнічення”⁵. Цікаво, що 1777 р. у руках купців, котрі були підданими Російської імперії, зосереджувалися

85% усіх відкупів⁶. Щоправда, сімферопольський дослідник П. Марциновський називає їх усіх росіянами, визначивши їхню етнічну належність за прізвищами, як, наприклад, Адріяс, Пашенко, а то і лише за іменами – Яків Васильович, Дмитро та Михайло⁷.

Після анексії Таврійського півострова перед царською Росією, як правильно зазначає Б.Короленко, “постало завдання форсованого утвердження в Криму імперської влади, адже місцеве населення, за винятком угруповання колабораціоністів із середовища знаті, було неприхильно налаштованим до росіян”⁸. Тому Санкт-Петербург, зважаючи на місцеві традиції, котрі забороняли приймати на квартири немусульман, звільняє татарське населення від постійної й рекрутської повинностей, які були найтяжчими в імперії, встановивши традиційні “десятину” від урожаю⁹ і “сороковину” на утримання мечетей та мусульманського духовенства¹⁰, а таврійській еліті (мурзам) надає усі права й привілеї російського дворянства¹¹. Щодо відкупних статей, то Санкт-Петербург залишив у Криму лише дві традиційні для російської фінансової системи – на сіль та вино, котрі зосередилися в руках обер-директора митниць Таврійської області, грека Мавроені й елизаветградського купця Красногразова¹². Деякі дослідники вважають ставлення Санкт-Петербурга до корінного населення після анексії півострова досить позитивним, стверджуючи як важливий показник “успешности внутренней политики России в отношении крымских татар – незначительные размеры их миграции из Крыма в другие области Российской империи”¹³. Проте, насправді, колонізаційна політика царської влади на півострові, особливо у земельному питанні, стала одним із чинників масової імміграції кримськотатарського населення не до інших регіонів імперії Романових, а до Туреччини. Так, близько 40% із них залишили свою батьківщину лише протягом 1783–1796 рр.¹⁴ Однак кримські татари, на відміну від населення інших інкорпорованих територій, не були перетворені в кріпосних місцевих і російських вельмож, а зараховувалися до стану державних селян, навіть якщо вони мешкали на поміщицьких землях. Відомості Таврійської обласної казенної палати за 1795 р. називають їх серед неподатних та тимчасово звільнених від подушного оподаткування станів населення¹⁵.

Доходи Кримського півострова, як й інших територіально-адміністративних одиниць півдня України, за рішенням керівника краю, спочатку використовувалися на місцеві потреби. Ситуацію змінив іменний указ Павла I від 14 листопада 1796 р., у котрому наголошувалося: “Доходы Екатеринославской и Вознесенской губерний и области Таврической, предоставленные до сего единственному распоряжению тамошняго генерал-губернатора, повелеваем присоединить отныне к общим государственным доходам на основании правил о казенном управлении”¹⁶. Таким чином, було покінчено з фінансовою незалежністю Південної України.

В червні 1797 р. Павло I, затвердивши доповідь експедиції державного господарства, скасовував збір за випас худоби на казенних землях, установлений ще ханами, котрий давав щорічно до державної скарбниці у середньому 10–12 тис. руб., указуючи, що “сия трата несравненно вознаградится должна произведениями, от свободного скотоводства получаемыми, коими довольствоваться будут в государстве фабрики, мануфактуры и заводы; остающиеся же избытки в разных произведениях вывозом в чужие края по Черному морю увеличат государственную прибыль, в пошленном сборе получаемую”¹⁷.

В останньому десятилітті XVIII ст. податкова політика у Таврійській області зазнала змін у бік уніфікації із загальноімперською. Так, зокрема Сенат, розглядаючи 10 грудня 1800 р. рапорт Новоросійської казенної палати щодо оподаткування

кримських татар, заборонив стягувати з міщан цієї нації гроші у розмірі 360 руб., котрі були покладені в оклад й утримували таврійські татарські дивізіони, замість натуральної поставки рекрутів¹⁸, а щодо інших татар, то Сенат підтримав казенну палату, вказуючи, що із “содержащих дивизионы, кои по силе высочайшего 16 декабря 1796 года указа уничтожены и обращены в поселяне, но несостоящих в окладе, так как и другого именованія казенных поселян бывшего греческаго войска, киргизов и нагайцев, обложить узаконенными податями и поземельными деньгами наряду с таковыми ж казенными поселянами, не исключая и от натуральной поставки рекрут”¹⁹. Позиція Новоросійської казенної палати визначити для “всех крымских народов наряду с казенными крестьянами в одинаковую к платежу податей и поставке рекрут повинность”²⁰ умотивовувалася тим, що іменним указом від 26 жовтня 1797 р. передбачалося, “чтоб всякий, пребывающий в России, избирал непременно каковой либо известный род состояния и дабы совокупно с тем каждый не изъемлемо по званию своему нес повинности, законом определяемые”²¹. За рішенням указаної палати, з 1 січня 1801 р. кримські татари, за винятком лише мурз, на котрих поширювалися права та привілеї російського дворянства, були обкладені “подушною по 56 коп., оброчною по 1 руб. с накладными и поземельными по 75 коп. податью”²², наслідок чого до державної скарбниці з цієї категорії підданих того року було зібрано 143 453 руб. 77 1/2 коп.²³

Проте у грудні 1801 р. Сенат визнав надане йому Новоросійською казенною палатою 1800 р. обґрунтування щодо оподаткування кримських татар таким, що суперечить привілеям, наданим населенню півострова 1783 р та 1796 р., й відповідно скасував своїм указом від 19 грудня 1801 р. встановлені для них подушні оклади²⁴. Але казенна палата продовжила збір встановлених нею податей і наступного 1802 р., про що вказував у рапорті до Сенату новоросійський губернатор І. Міхельсон, котрий, окрім цього, зазначав, що “крымским татарам одно отапливание казарм для войск, кроме других повинностей, как-то: на содержание почт, мостов и прочаго, в год стоит до 60 000 руб.”²⁵ Він писав зокрема про те, що під тиском казенної палати щодо термінової сплати податей татари, користуючись традиційними для них турецькими монетами, були змушені обмінювати їх на російські за півціни, оскільки повинності сплачувалися останніми та відповідно зазнавати значних збитків.

Сенат і цього разу не підтримав дій казенної палати, вказуючи, що “крымский народ составляет особую область из таких людей, кои со времени покорения под державу России Крыма, особливими привилегиями быв снабдены, в их повинностях никогда обыкновенной с другими в государстве обывателями подати и натуральной рекрутпоставки подвергаемы не были, а содержали из себя дивизионы и употреблялись для защищения от неприятеля границ по свойственности, как люди военные”²⁶. Тому жовтневий указ 1797 р. щодо обов’язкового вибору одного з податних станів на них не поширювався. Окрім цього, кримські татари, греки й інші корінні мешканці півострова, як свідчив генерал І. Міхельсон, були переобтяжені повинностями “по количеству существующих там войск гораздо несоразмерно противу других обитателей в государстве”²⁷. Враховуючи все це, Сенат вирішив суворо наказати Новоросійській казенній палаті, “дабы она по точной силе вышеозначеннаго последовавшего уже ей от правительствующаго Сената 19 декабря прошлаго 1801 года предписания помянутой крымский народ ко взысканию неузаконенных с них подушных податей и к натуральной рекрутпоставке отнюдь не подвергала, и буде что в таковую подать с них взыскано уже, им возвратила бы или зачла вперед в подлежащую с них другого

рода узаконенну повинність, впредь же ни под каким видом подобных людей сама собою, не спросясь вышняго над ней начальства, взысканием неустановленных податей не отягощала под опасением за противное тому строгаго по законам взыскания”²⁸. Таким чином, кримські татари в зв’язку із військовою службою у власних національних підрозділах російської армії мали стан подібний, до донського чи чорноморського козацтва. Проте вони, на відміну від нього, майже не мали власних земельних наділів.

Відомості про державні доходи Таврійської губернії за 1803 р. свідчать, що татарське населення не сплачувало загальнодержавних податей та зборів, котрі стягувалися із інших мешканців губернії.

Вперше подушне оподаткування поширилося на кримських татар у лютому 1812 р., коли в розвиток царського маніфесту від 29 січня того ж року було видано іменний указ, третій пункт якого наказував: “Живущих в Таврической губернии поселян магометанского исповедания обложить подымной податью по шести рублей с души”²⁹. Таким чином, незважаючи на те, що вона називалася подимною, все ж по суті остання була подушною, оскільки нараховувалася за тим же принципом. Проте цей указ встановлював її у тогочасному загальнодержавному розумінні й для татар, котрі мешкали у містах. Вони нарівні з циганами обкладалися “двухрублевою подушною податью”³⁰.

З дозволу херсонського військового губернатора, генерал-лейтенанта Дюка де Рішельє 1814 р. в Таврійській губернії розпочався збір коштів для татар, котрі вийшли у відставку з кримських полків через рани, отримані у війні з наполеонівською Францією. Зібрані кошти надходили до приказу громадської опіки, де їх видавали в позику охочим під відсотки, решта ж спрямовувалася безпосередньо для відставників³¹. 1817 р., коли, на вимогу графа Аракчеєва, ці кошти передавалися військовому міністерству³², сума пожертвуваних грошей для поранених татар становила 3542 руб. 75 1/4 коп.³³

У другому десятиріччі XIX ст. кримські татари сплачували тільки кошти на опалювання приміщень військ. Ставка їх відповідала платежам різних категорій державних та поміщицьких селян на утримання пошт і малозначущі земські повинності – 2 руб. 25 коп.³⁴

Враховуючи, що вони були звільнені від сплати державних податей та відповідно на плечі інших мешканців Криму лягали значні видатки на його облаштування, 1829 р. іменним указом Миколи I для них встановлювався спеціальний збір “на устройство Таврического полуострова”³⁵. Імператор наказував цей додатковий збір “расположить так, чтобы по мере населения Татарами полуострова Крымского состоял оный в 1829 и 1830 годах в сложности не более 1 руб. 50 копеек с души”³⁶. Збір із татар встановлювався на 10 років, а його ставки не могли збільшуватися без Височайшого на те дозволу. Проте останній був наданий уже у січні 1832 р., коли для них, котрі мешкали у селах, іменним указом податкова ставка збільшилася до 3 руб. із душі, а щодо татар міщан наказувалося “для приведения постепенно в надлежащую соразмерность поступающего с них сбора вместо ныне платимого подушного по два рубля тридцать копеек и особаго сбора по одному рублю пятидесяти копеек, взимать всего по пяти рублей с души, предоставляя им при платеже сей подати право мелочного торга на одинаковых основаниях с мещанами великороссийских губерний”³⁷. Отже, татари-селяни були майже зрівняні в платежі подушного з іншими категоріями селян, однак, незважаючи на належність до державних, вони не сплачували оброчну подать. Таким чином, чітко видно курс Міністерства фінансів Російської імперії щодо уніфікації податкової

політики у всіх частинах держави. В ювілейному виданні, присвяченому 100-річчю цього відомства, зазначалося, що “в отношении инородцев Министерство финансов неуклонно стремилось к тому, чтобы достигнуть “постепенного и нечувствительного сближения их с коренными русскими в платеже государственных податей”. Такой именно характер имеют узаконения: 14 января 1832 г. в отношении крымских татар”³⁸.

Динаміку зростання податкових зобов'язань останніх, які мешкали біля невеликих доріг протягом 1836–1844 рр. ілюструють наступні дані:

Таблиця 39

Види податей і зборів	Роки (у срібних рублях)								
	1836	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844
подушне	0,43	0,43	0,43	0,43	0,63	0,63	0,63	0,63	0,63
оброк	-	-	-	-	-	-	-	-	-
на шляхи сполучення	-	-	-	-	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09
на земську поліцію	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09	0,09
продовольчі	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,03	0,06	0,06
на земські повинності	0,37	0,36	0,36	0,15	0,15	0,15	0,36	0,37	0,37
на татарський ескадрон	0,12	0,13	0,13	0,12	0,15	0,15	0,125	0,125	0,125
на опалення військ	0,72	0,73	0,73	0,90	0,90	0,90	1,0	1,0	1,0
на волосне правління, із 1842 р. – громадські збори	0,05	0,05	0,05	0,10	0,10	0,10	0,545	0,67	0,695
на влаштування міст	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43
Разом	2,24	2,25	2,25	2,25	2,54	2,54	3,30	3,465	3,49

Як бачимо, кримські татари й надалі звільнялися від сплати оброчної податі. Щоправда, це стосувалося лише тих, хто мешкав на півострові, а переселені з кримських повітів на інші території Таврійської губернії “вносят сверх других законом определенных платежей оброчную подать с душ по особому окладу”⁴⁰, котра після 1839 р. становила 2 руб. 29 коп. із ревільської душі⁴¹.

Податкові зобов'язання татар, котрі мешкали біля великих доріг, були дещо меншими. Так, наприклад, 1844 р. вони сплачували 72 коп.* подушного (в імперії ставка останнього для різних категорій селянства становила тоді 95 коп.), 6 коп. з душі продовольчого капіталу, 43 коп. з душі на облаштування міст та 9 коп. з душі на утримання земських судів⁴² – разом 1 руб. 30 коп. Аналіз мирських вироків свідчить, що розкладка цих податей і зборів відбувалася за звичайною подушною системою. Для прикладу наведемо фрагменти одного з таких вироків: “1844 года генваря

* Тут та далі йдеться про срібні, а не асигнаційні рублі.

18 дня мы, нижеподписавшиеся Таврической губернии Симферопольского округа Ялтинского уезда Алуштинской волости и Алуштинского сельского общества сельские старшина, староста, сборщик податей, смотритель магазейна и выборные государственные крестьяне-татары, были созваны на сельский сход... о взыскании с нас за 1844 год, с государственных крестьян 898 душ, при большой и не при большой дорогах живущих, государственных податей... О разложении на души за людей умерших, несостоятельных, находящихся в неизвестной отлучке и калек. Мы изъявили бы желание платить за них подати и прочие повинности, но как у нас таковых не имеется, а если и есть умершие, то имеются родственники, за коих уплачивали и ныне уплачивать согласны. А потому нет надобности нам и разлагать...⁴³

Кримські татари, як й інші категорії державних селян, мали вносити до запасних магазинів хліб у визначених пропорціях. Проте, враховуючи, що татари котрі мешкали в гірській частині півострова майже, не займалися хліборобством, то на початку осені 1844 р. міністр державних мажностей «разрешил обложить сих крестьян вместо хлебного денежным сбором по 60 коп. серебром в год с души»⁴⁴. Розкладка цього збору у татарських сільських товариствах пройшла досить оперативно. Якщо, наприклад, в Алуштинське сільське управління це розпорядження було адресовано 6 жовтня, то вже 17 жовтня сільське товариство затвердило відповідний мирський вирок, котрим наказало збирачу податей «произвестъ зыскание и, собрав деньги, отдать в казначейство непременно к 15-му числу будущего месяца»⁴⁵. Таким чином, податкове навантаження на одну ревізьку душу кримських татар, які мешкали у гірській частині, відтепер було збільшене на 60 коп. та становило 1844 р. для тих, що жили біля великих доріг, 1 руб. 90 коп., і 4 руб. 09 коп. для тих, які жили біля невеликих доріг.

Вирізнявся за етнічною ознакою й підхід російської влади щодо полегшення податкових зобов'язань населення Таврійського півострова, господарства котрого постраждали під час Кримської війни. Так, зокрема для росіян, «чьи хозяйства входили в зону военных действий, делалась скидка с 10-рублевого (в среднем) подушного налога в 7 руб., а с татар – только 1,1–1,7 руб., т.е. по сути тяготы с разоренного хозяйства оставались прежними»⁴⁶.

Звід законів Російської імперії 1857 р. не зафіксував ніяких змін щодо оподаткування кримських татар після 1840 р., наводячи лише листопадовий 1839 р. указ і таблиці до нього, зазначаючи у ст.816 статуту про податі, що з «татар-поселян в Таврической губернии взимается подушная подать по особому окладу и сбор на благоустройство Таврического полуострова»⁴⁷. Отже, у період 1839–1857 рр. ставки подушного для кримських татар не переглядалися та сумарно становили 72 коп. (63 коп., власне, саме подушне й 9 коп. на шляхи сполучення). Окрім цього, вони продовжували платити 43 коп. на благоустрій Криму⁴⁸. Таким чином, загальнообов'язкові подушні платежі татар-поселян були на рівні 1 руб. 15 коп. Наступне підвищення власне подушної податі відбулося в грудні 1861 р., його нова ставка становила 75 коп.⁴⁹

¹ Герасимова В.С., Тур В.Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Сугдейский сборник. – Киев, Судак, 2003. – С.37.

² Тунмани Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – С.28.

³ Герасимова В.С., Тур В.Г. Указ. соч. – С.37–38.

⁴ Дружинина Е.И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. – Москва, 1959. – С.138.

- ⁵ *Саксонов В.Б.* Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття). Дис. канд. юрид. наук. – Харків, 2004. – С.141.
- ⁶ *Марциновский П.Н.* Доходная часть бюджета крымского ханства в 1777–1783 гг, по материалам “Камерального описания Крыма” // Культура народов Причерноморья. – 2001. – №20. – С.103.
- ⁷ Там же. – С.101–103.
- ⁸ *Короленко Б.А.* Инкорпорация Крыма Російською імперією у 1783–1796 рр. : політичний та етносоціальний аспекти. Автореферат дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – С.9.
- ⁹ ПСЗ. – Т.21. – №15798.
- ¹⁰ *Дружинина Е.И.* Указ. соч. – С.93–94.
- ¹¹ ПСЗ. – Т.22. – №15936. – С.51.
- ¹² *Саксонов В.Б.* Указ. праця. – С.145.
- ¹³ *Бобровникова Л.* Стратегическая ось Балканы – Кавказ и крымские татары // <http://ukraine.fondsk.ru/article.php?id=578>
- ¹⁴ *Короленко Б.А.* Указ. праця. – С.10.
- ¹⁵ *Прохоров Д.А.* Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья. – 1998. – №4. – С.125.
- ¹⁶ ПСЗ. – Т.24. – №17551. – С.5.
- ¹⁷ Там же. – №18009. – С.670.
- ¹⁸ Там же. – Т.26. – №19682. – С.431.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Там же. – Т.27 (Приложение). – №20445а. – С.19.
- ²¹ Там же. – С.20.
- ²² Там же. – С.21.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же. – С.19.
- ²⁵ Там же. – С.21.
- ²⁶ Там же. – С.22.
- ²⁷ Там же.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ ПСЗ. – Т.32. – №24999. – С.195.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ ДААРК. – Ф.68. – Оп.1. – Спр.2012. – Арк.1.
- ³² Там же. – Арк.125–125зв.
- ³³ Там же. – Арк.127.
- ³⁴ Там же. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.32 зв. – 33.
- ³⁵ 2-е ПСЗ. – Т.4. – №2658. – С.100.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Там же. – Т.7. – №5075. – С.10.
- ³⁸ Министерство финансов. 1802–1902. – Ч.1. – СПб., 1902. – С.264
- ³⁹ Складена на основі: ДААРК. – Ф.400. – Оп.2. – Спр.157., Арк.6зв. – 7; Спр. 158. – Арк.2; Спр.191.– Арк.2,5; Спр.194. – Арк.18зв. – 19зв.
- ⁴⁰ Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. Сводуставов о податях //Свод законов Российской империи (Далее СЗ). – Т.5.–СПб, 1857.–С.171.
- ⁴¹ Там же. – С.256.
- ⁴² ДААРК. – Ф.400. – Оп.2., Спр.157. – Арк.6зв.–7; Спр. 158. – Арк.2; Спр.191. – Арк.2,5.
- ⁴³ Там же. – Спр.191. – Арк.9–10.
- ⁴⁴ Там же. – Арк.19.
- ⁴⁵ Там же. – Арк.23зв.
- ⁴⁶ *Возгрин В. Е.* Исторические судьбы крымских татар. – Москва, 1992. – С.333.
- ⁴⁷ Уставы о податях... //СЗ. – С.170.
- ⁴⁸ Там же. – С.256.
- ⁴⁹ Державний архів Харківської області. – Ф.31. – Оп.142. – Спр.1806. – Арк.34.